

Emil Verza

Florin Emil Verza

Psihologia copilului

Cuprins

9	Cuvânt-înainte
13	Mulțumiri
15	Partea I. Psihologia copilului comparativ cu psihologia vârstelor
17	Capitolul 1. Obiectul și metodologia de studiu în psihologia copilului comparativ cu psihologia vârstelor
18	1. Abordarea generală a dezvoltării umane
28	2. Conținut și semnificație în dimensionarea psihologiei copilului și psihologiei vârstelor
38	3. Metodologia de studiu în psihologia copilului și a vârstelor
46	Capitolul 2. Stadiialitatea din perspectiva evoluției umane
47	1. Procesualitatea psihogenetică și psihodinamică
66	2. Strategii de abordare globală și analitică a stadiilor dezvoltării psihice
78	Capitolul 3. Stadiul de debut al vieții
78	1. Cadrul general al stadiului
79	2. Conceperea ființei umane
83	2.1. Locul eredității și mediului în structurarea ființei umane
88	3. Embriologia și fazele intrauterine
96	3.1. Geneza vieții psihice

6	103	Partea a II-a. Copilul și copilăria
	105	Capitolul 4. Stadiul de sugar
	107	1. Nașterea, un proces complex de transformări în viața mamei și a copilului
	115	2. Dezvoltarea biofizică a sugarului
	125	3. Dezvoltarea psihică timpurie
	125	3.1. Cadrul general al dezvoltării psihice
	138	3.2. Dezvoltarea capacităților motrice
	143	3.3. Dezvoltarea capacităților de comunicare
	149	3.4. Dezvoltarea capacităților de socializare
	157	3.5. Dezvoltarea capacităților cognitive și mentale
	162	Capitolul 5. Stadiul de antepreșcolar (prima copilărie)
	162	1. Contextul general al evoluției copilului
	164	2. Caracteristici biopsihice generale
	171	3. Dinamica dezvoltării proceselor cognitive
	183	4. Limbajul și comunicarea
	201	5. Conduita emoțional-afectivă și comunicarea afectivă
	208	6. Activitățile ludice și de socializare
	215	7. Constituirea elementelor bazale ale personalității
	223	Capitolul 6. Stadiul de preșcolar (a doua copilărie)
	223	1. Contextul general al evoluției psihice
	228	2. Dezvoltarea biopsihică și consolidarea autonomiei
	236	3. Dezvoltarea psihică în relație cu dimensionarea trăsăturilor de personalitate
	241	3.1. Planul dezvoltării senzorio-perceptive
	246	3.2. Planul dezvoltării intelectului
	267	4. Identificarea cu modelele parentale și semnificația acesteia în generarea de noi comportamente
	274	5. Conduita verbală și afirmarea personalității
	285	6. Jocul și manifestarea personalității
	295	7. Valențele psihologice ale jocului și ale altor activități implicate în dezvoltarea sociomorală a copilului
	305	8. Adaptarea la grădiniță și în colectivitate
	311	9. Dominantele personalității la preșcolar
	312	9.1. Temperamentul
	313	9.2. Aptitudinile
	315	9.3. Caracterul

320	Capitolul 7. Stadiul de școlar mic (a treia copilărie)
320	1. Contextul general al evoluției copilului
326	2. Dezvoltarea biofizică
330	3. Dezvoltarea psihică
330	3.1. Evoluția orientării și adaptării generale
336	3.2. Dezvoltarea proceselor psihice și a activităților de cunoaștere
355	3.3. Activitatea de învățare
369	3.4. Dezvoltarea limbajului și a comunicării
378	3.5. Dezvoltarea capacităților pentru succesul activităților
381	4. Personalitatea și conduitele de intersecție
382	4.1. Dominantele componentelor personalității
385	4.2. Conduitele moral-sociale
394	4.3. Conduitele ludice
403	Capitolul 8. Stadiul de puber
403	1. Contextul general al evoluției
407	2. Dezvoltarea biofizică și efectele ei în plan comportamental
416	3. Dezvoltarea psihică
416	3.1. Repere generale
418	3.2. Dezvoltarea proceselor și funcțiilor de cunoaștere
419	3.2.1. Planul dezvoltării senzorial-perceptive
421	3.2.2. Planul dezvoltării activității intelectuale complexe
430	3.2.3. Planul dezvoltării proceselor reglatorii ale activității și comportamentului
438	4. Dimensiunea personalității și a comportamentului
444	4.1. Expresia personalității în comportamentele moral-sociale
449	4.2. Extinderea personalității și a comportamentului în grup
457	5. Maturizare și conduite de adaptare
465	Partea a III-a. Componente psihice de bază pentru afirmarea personalității copilului
467	Capitolul 9. Dimensiunea evoluției psihice în stările extreme de dezvoltare
468	1. Dimensiunea evoluției și regresului în activitatea psihică a copiilor cu dificultăți de dezvoltare
473	2. Dezvoltarea psihică la copiii cu disponibilități psihofizice superioare

8	487	3. Succesul activităților depinde de funcționalitatea relației dintre comunicare și inteligență
	496	Capitolul 10. Triada comunicare-inteligență-comportament ca elemente structurale în devenirea personalității
	496	1. Valențele comunicării totale
	507	2. Funcționalitatea relației dintre comunicare, personalitate și comportament în adaptarea copilului la mediu
	515	Anexe
	517	1. Date generale cu privire la copil și la familia din care face parte
	519	2. Date cu privire la starea de sănătate și la dezvoltarea fizică a copilului
	520	3. Date cu privire la dezvoltarea și particularitățile comportamentului predominant motor și ale activității fizice
	521	4. Dezvoltarea comportamentului și activității intelectuale
	531	5. Dezvoltarea activităților practice și de tip artistic-creativ
	537	6. Integrarea socioafectivă a copilului și însușiri ale personalității
	543	7. Diagnoza și prognoza subiectului
	545	În loc de încheiere
	548	Bibliografie selectivă

Cuvânt-înainte

După *prima* lucrare monografică *Psihologia vârstelor* scrisă împreună cu regretata prof. univ. dr. Ursula Șchiopu și publicată în 1981, apoi revizuită și adăugită în mai multe ediții, noi am elaborat alte două volume, tot în premieră națională, cu titlul *Psihologia vârstelor*, ce au apărut în 1993 și, respectiv, 2000. Ulterior, au apărut și alte lucrări cu acest titlu sau cu unul similar, semnate de autori diferiți (citați de noi în bibliografia prezentei lucrări).

Pe lângă aceste contribuții, de-a lungul timpului noi am elaborat numeroase studii cu tematici diverse, majoritatea cu caracter experimental, ce au avut în atenție copilul, dezvoltarea și funcționalitatea psihică a diferitelor componente raportate la nivelul de vârstă și la achizițiile anterioare, pentru a obține imaginea dinamică a tipului specific de personalitate și comportament în cadrul evoluției stadiale.

În același timp, prin activitățile seminariale și de predare prin conducerea lucrărilor de licență, master și doctorat în domeniile psihologiei copilului și psihologiei vârstelor, am acumulat o experiență bogată și diversificată, ceea ce ne-a făcut să simțim nevoia să împărtășim competențele acumulate pe direcția respectivă.

Astfel, am elaborat această carte, *Psihologia copilului*, care este structurată pe trei părți, fiecare parte cu capitole distincte, pentru a evidenția cu mai mare exactitate domeniul de referință circumscris de psihologia vârstelor și de disciplinele psihologice conexe, dar mai

10 ales pentru a reflecta dinamismul ierarhic al dezvoltării psihice a copilului prin dobândirea noilor achiziții și formarea de competențe adaptative la mediul ambiant. În acest context se construiește treptat și personalitatea copilului, ce acumulează însușiri încă din ontogeneza timpurie, astfel încât la sfârșitul copilăriei (al pubertății) să putem evalua relativ corect direcția și conținutul devenirii umane a copilului.

Desigur, în centrul analizei noastre au stat factori care influențează dezvoltarea copilului, creșterea acestuia într-un mediu favorizant sau mai puțin favorizant, nivelul sociocultural și educațional ce joacă un rol fundamental în structurarea tipologiei psihice și a stilului comportamental. Dar, din această analiză nu poate lipsi nici relația firească dintre genetic și dobândit, pentru că orice exagerare pe o direcție sau alta nu poate duce decât la formarea unei imagini trunchiate a modelului dezvoltării umane, încă din copilărie. Deseori suntem tentați ca în perioadele mici ale copilăriei să punem reușitele sau nereușitele în dezvoltarea psihică a copilului pe seama exclusivă a unor factori genetici, iar mai târziu, să exagerăm cu semnificația sau lipsa de semnificație a condițiilor de mediu.

Ne face plăcere să credem că noi am reușit să păstrăm un echilibru ponderat și realist în analiza făcută dezvoltării psihice a copilului prin valorificarea deplină a relației dintre genetic și dobândit, ceea ce explică diversitatea, dar și unitatea ființei umane.

În altă ordine de idei, facem sublinierea că, spre deosebire de alte lucrări cu o tematică similară, noi am considerat și argumentat acordarea statutului de stadiu atât perioadei intrauterine, cât și celei a pubertății. Aceasta înseamnă că psihologia copilului începe odată cu analiza vieții psihice la debutul ființei umane și se sfârșește la finalul pubertății, după care urmează o nouă etapă psihică, adolescența. La baza acestui demers stau o serie de criterii riguroase de natură genetică și de mediu ambiant, din care vârsta cronologică constituie un liant puternic în relația cu vârsta dezvoltării psihice.

O astfel de organizare a lucrării urmează cursul firesc al evoluției psihice umane și delimitează, prin stadiile de referință, pe de-o parte, achizițiile în planul psihic și dobândirea de competențe exprimate prin comportamente specifice de la un stadiu la altul, iar pe de altă parte, este marcată evoluția psihică ascendentă, continuă pe întreaga durată a copilăriei, pregătind, astfel, terenul maturizării psihice a omului. Pentru aceasta am încercat să aducem în planul analizei făcute principalele idei în tangență cu psihologia copilului exprimate de unii autori, chiar dacă dezacordul nostru cu o parte dintre aceștia este ferm subliniat prin invocarea de argumente bazate pe cercetări proprii. Probabil că în felul acesta lucrarea stârnește interesul cititorului și îndeamnă și la alte analize bazate pe investigații științifice.

Prin conținutul și modul de tratare, de organizare sistemică și logică, dar și prin nivelul informațiilor vehiculate, *Psihologia copilului* se adresează specialiștilor, psihologi, psihopedagogi, pedagogi etc., dar și studenților ce se pregătesc în specializările respective, și nu în ultimul rând părinților interesați de copil și de copilărie. Așteptările noastre se îndreaptă, în primul rând, către colegii și studenții noștri, ale căror opinii ne vor fi de folos.

Autorii

Mulțumiri

Se cuvine să ne manifestăm recunoștința față de acele persoane care, într-un fel sau altul, ne-au ajutat să finalizăm această lucrare în condițiile, credem, cele mai bune și accesibile cititorului.

Astfel, mulțumim *Marilenei Bratu*, conf. univ. dr. la Facultatea de Psihologie și Științele Educației – Universitatea din București pentru tehnoredactare și sugestii pertinente în organizarea materialului, lui *Viorel Agheană*, lector dr. la Facultatea de Psihologie și Științele Educației – Universitatea din București pentru redarea într-o formă imagistică excelentă a modelelor prezentate de autori, *Nicoletei Agheană*, editor specialist, pentru competența desăvârșită în verificarea exprimării conținutului lucrării.

Mulțumim, de asemenea, colegilor și studenților noștri care, prin discuții și ridicări de probleme, ne-au sugerat unele idei cărora le-am acordat atenție.

Partea I

Psihologia copilului comparativ
cu psihologia vârstelor

Obiectul și metodologia de studiu în psihologia copilului comparativ cu psihologia vârstelor

Psihologia copilului este componenta cea mai dezvoltată a psihologiei vârstelor și se bazează pe numeroase studii științifice desfășurate în diferite etape ale evoluției copilului, furnizând un material semnificativ pentru generalizările și exemplificările necesare fundamentării vieții psihice și a consolidării, pe baze riguroase, a psihologiei generale. Psihologia copilului face parte integrantă din psihologia vârstelor, alături de psihologia adolescentului și adultului. Ca atare, psihologia copilului nu poate fi analizată și definită independent de psihologia vârstelor, care o cuprinde și de care este dependentă dezvoltarea ei ca știință fundamentală a psihologiei. Definirea psihologiei copilului trebuie raportată la statutul general al psihologiei vârstelor, deoarece aceasta din urmă creează o viziune de ansamblu asupra evoluției psihice, iar psihologia copilului aduce o contribuție esențială la perceperea și elucidarea nașterii vieții psihice, la înțelegerea condițiilor și legităților de dezvoltare a psihismului uman în momentele, etapele de vârstă cele mai importante pentru devenirea umană. Dar viziunea completă și complexă a omului ca ființă psihologică se găsește în psihologia vârstelor pe care noi o concepem ca fiind impusă de dorința cunoașterii umane și de cerința dezvoltării întregului domeniu al psihologiei.

18 De aici, ideea că un bun specialist în psihologia copilului trebuie să cunoască și să se raporteze mereu la psihologia vârstelor. Aceasta justifică și faptul că în analiza psihologică a copilului vom face, ori de câte ori este nevoie, trimiteri la și comparații cu evoluția psihică a omului și din alte perioade de vârstă, ceea ce justifică raportarea la psihologia vârstelor.

Din punctul nostru de vedere, „psihologia vârstelor este o ramură a științelor psihologice izvorâtă din necesitatea de a înțelege modul în care se constituie caracteristicile, funcțiile, procesele psihice de la cele mai fragede vârste și evoluția lor pe tot parcursul existenței umane, cu progresele ce caracterizează fiecare vârstă” (E. Verza, F.E. Verza, 2000, p. 19). Astfel, activitatea psihică este privită în mod unitar, unitate ce rezultă tocmai din relevarea semnificațiilor posibile pentru fiecare palier al vârstei în vederea evidențierii specificului de ansamblu în dezvoltarea structurilor psihice. Din acest punct de vedere, ființa umană este analizată longitudinal și vertical în contextul existenței sale sociale, al modificărilor psihofizice ce se produc sub influența eredității și condițiilor de mediu, a educației, a culturii și profesiei, a statutelor și rolurilor sociale pe care le îndeplinește. Există, astfel, nenumărate condiționări care guvernează dezvoltarea ființei umane.

1. Abordarea generală a dezvoltării umane

Psihologia vârstelor (sau psihologia dezvoltării umane), ca și psihologia copilului, pune în centrul studiului analiza apariției formelor de psihism, evoluția, dezvoltarea, dar și etapele de stagnare și regres din activitatea psihică în devenirea umană, începând de la debutul vieții și terminând cu încheierea acesteia. Desigur, dintr-o asemenea analiză nu pot lipsi referirile la elementele esențiale, strict necesare, din planul biologic, care facilitează nemijlocit înțelegerea dimensiunii psihice și care definesc legătura intrinsecă a relației biologic–psihic. Așadar, nu avem în vedere dezvoltarea umană în

general, ci dezvoltarea psihică în special. Dar cum aceasta din urmă nu poate fi desprinsă de contextul biologic, noi ne vom limita la a evidenția succint numai acele structuri care generează direct psihismul uman.

Dezvoltarea umană este un proces deosebit de complex și laborios, în care ființa umană parcurge o serie de etape atât pe plan biologic, cât și pe plan psihologic. Întreaga evoluție se realizează sub semnul confluentei influențelor factorilor genetici și factorilor de mediu, astfel încât oamenii capătă caracteristici de unicatate, ceea ce-i distinge pe unii față de ceilalți, dar și însușiri comune ce determină apartenența ființei umane la un anumit grup și comunitate de oameni cu note generale comune. Calitatea condițiilor interne și externe direcționează evoluția ființei umane de la conceperea acesteia până la finalul vieții, pe traiectoria achiziției anumitor structuri individuale în scopul adaptării și instalării unui echilibru comportamental între individ și lumea înconjurătoare. Dar evoluția umană nu se realizează numai printr-o dezvoltare continuă și numai progresiv, ci pot să apară dereglări, stagnări și chiar regrese pe un timp mai scurt sau mai lung. Totul depinde de factorii de mediu și de condițiile interne ce alcătuiesc capacitatea reacțională și rezistența individului la influențele perturbatorii.

Studiul vieții umane reprezintă un interes deosebit atât pentru fiecare individ în parte, cât și pentru societate, deoarece rezultatele unor cercetări pot oferi alternative de intervenție psihologică, educațională, medicală etc., care să prevină incidentele negative, să stopeze dezadaptările și să vindece acele structuri somatice sau psihice care împiedică dezvoltarea normală. Din perspectivă psihologică, rezultatele obținute în urma studierii științifice a dezvoltării umane pe toată durata vieții sunt raportate la cunoștințele furnizate de o serie de științe ce au în atenție studiul omului, precum: pedagogia, sociologia, medicina, biologia, genetica, antropologia, asistența socială etc. În urma unei asemenea abordări, se creează o imagine complexă asupra stării prezente a subiectului, a

20 achizițiilor acumulate în fiecare etapă de vârstă, dar și o perspectivă prognostică cu privire la evoluția sa ulterioară. *Prin urmare, abordarea dezvoltării psihice trebuie să ia în considerare faptul că ființa umană se restructurează, pe de-o parte, pe constructe de unicitate în care diferențele individuale pecetluiesc caracteristicile identității proprii, iar pe de altă parte, pe o serie de trăsături ale personalității și ale comportamentului ce au caracter de generalitate, relativ comune societății din care individul face parte. Și unele, și altele se formează și se dezvoltă la intersecția dintre factorii ereditari și de mediu, astfel încât apar deosebiri vizibile între oameni, cum sunt identitatea de sex, conformația corporală, înălțimea, greutatea, starea de sănătate, apartenența la un tip temperamental și la nivelul energetic etc., și deosebiri ascunse (mai puțin vizibile) precum nivelul capacităților de reactivitate, nivelul dezvoltării intelectului și a unor funcții psihice implicate în această structură, gradul de reactivitate emoțional-afectivă, volițională și motivațională etc. Deși aceste caracteristici au un nivel ridicat de stabilitate, în anumite condiții ele sunt needificabile și pot suferi ajustări semnificative ce facilitează sau nu adaptarea.*

Ereditatea și mediul direcționează maturarea umană pe o anumită tipologie specifică a dezvoltării, astfel încât fiecare individ își formează propriile tipare de răspuns la condițiile de viață și elaborează comportamente compatibile și flexibile pentru schimbările ivite, în paralel cu achiziția unor noi constructe generale ce contribuie la o creștere a nivelului de adaptare. Firește că unele structuri care stau la baza dezvoltării se realizează preponderent prin contribuția factorilor *ereditari* care valorifică mai mult trăsăturile înnăscute sau moștenite de la descendenți (în primul rând de la părinți), în timp ce alte caracteristici se instalează în principal prin contribuția *mediului* intern și extern, care exercită influențe asupra ființei umane încă de la concepție și până la finalul vieții. Cu toate că în anumite perioade de vârstă ponderea influențelor ce țin de natura individului (eredității) sau a celor ce privesc mediul este relativ diferită, între acestea există o strânsă interacțiune, o conlucrare

care duce la instaurarea unor trăsături specifice maturizării. Astfel, la vârstele foarte mici, maturizarea organismului și a creierului este puternic influențată de aspectele moștenite ca, ulterior, experiențele acumulate sub influența mediului să devină tot mai importante.

Prin urmare, etapele pe care le traversează fiecare individ pe parcursul vieții sunt marcate de influențe ereditare și de mediu ce variază în funcție de vârstă, de sănătatea fizică și psihică, de calitatea experiențelor dobândite, de condițiile de structură și de nivelul dezvoltării, de impactul influențelor la un moment dat și, nu în ultimul rând, de starea organică și psihică de confort în raport cu influențele recepționate. De aici rezultă că este nevoie de cercetarea și cunoașterea acestor aspecte pentru a le putea gestiona și pentru a putea orienta individul pe direcția sporirii receptivității spre acei factori care contribuie la valorificarea întregului său potențial al dezvoltării.

Influențele exercitate asupra fiecărui individ prin intermediul factorilor ereditari și factorilor de mediu sunt deosebit de complexe și de variate, ceea ce marchează asemănările și deosebirile în dezvoltarea ființelor umane. P.B. Baltes și J. Smith (citați și de D.E. Papalia, 2010) apreciază că aceste influențe se pot împărți în două tipuri, *influențe normative* și *influențe nenormative*. Primul tip de influențe, normative, sunt cele care îi afectează pe majoritatea oamenilor care fac parte din același grup. Ele sunt condiționate, pe de-o parte, de vârstă, transformările biologice putând fi previzibile la o etapă dată de timp (exemplu: apariția mersului, intrarea în pubertate), iar pe de altă parte, istoric. Condiționarea istorică se referă la evenimente deosebite trăite de către grupuri de oameni aproximativ de aceeași vârstă sau de generații istorice cărora, sub presiunea unor asemenea evenimente le-au fost modelate forme noi de comportamente și atitudini (de exemplu, impactul războaielor, al epidemiilor, al foametei). Cel de-al doilea tip de influențe, nenormative, sunt condiționate de evenimente neobișnuite ce acționează asupra oamenilor deregând desfășurarea obișnuită a ciclurilor vieții.